

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

**ОБРАЗ «Я» У ДІВЧАТ,
ЩО ВИХОВУЮТЬСЯ У РІЗНИХ УМОВАХ МІКРОСОЦІУМУ**

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка 07-431 групи

Спеціальності 053 Психологія

Освітньо-професійної програми «Психологія»

Наталія Тимошук

Керівник: д.психол.н., професор Віталія ШЕБАНОВА

Рецензент к.психол.н., доцент Іван КРУПНИК

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Формування «я» образу в самосвідомості підлітка	5
1.1. Проблема самосвідомості та образу «Я» у сучасних психологічних дослідженнях	5
1.2. Особливості неповної сім'ї	14
1.2.1. Неповна сім'я як чинник психічних порушень у самосвідомості дівчат	16
1.2.2. Психологічні проблеми виховання самосвідомості у дітей в неповних сім'ях	18
РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження образу «я» дівчат, що виховуються в різних умовах мікросоціуму	25
2.1. Характеристика вибірки дослідження і методів психологічної діагностики провідних елементів Я-образу	25
2.2. Особливості образу «Я» дівчат із повних та неповних сімей	27
2.2.1. Особливості сприймання сімейних стосунків дівчатами, що виховуються у різних умовах мікросоціуму	27
2.2.2. Вплив переживань на образ «Я» дівчин з повної та неповної родини	29
2.2.3. Особливості ставлення до себе дівчат із повної та неповної родини	30
ВИСНОВКИ	32
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	33
ДОДАТКИ	36
Додаток А. «Кодекс академічної доброчесності здобувача вищої освіти Херсонського державного університету»	36
Додаток Б. Показники Я-концепції досліджуваних	37

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку сучасності у центром уваги науковців є інтерес до внутрішнього світу людини, її ставлення до себе, оточуючих та світу, що у певній мірі є регулятором її думок та вчинків. У вітчизняній та зарубіжній літературі спостерігається значна кількість праць у напрямі дослідження розвитку самосвідомості особистості та її ставлення до себе та світу. Інтерес до цієї теми є закономірним явищем, бо її вивчення пов'язано з найбільш глибокими, інтимними сторонами людської психіки.

Розуміння складних процесів формування адекватної самосвідомості підлітка (Р.Бернс, М.Й.Боришевський, А.В.Захарова, В.Є.Каган) дає підставу стверджувати, що особливості образу «Я», «Я-концепції», самооцінки рефлексії, тісно пов'язані з частковою і загальною особистісною ідентифікацією. Ототожнення і «відособлення» є фундаментальними процесами самовизначення і самосприйняття особистості.

Основа позитивного або негативного самоствавлення закладається саме в сім'ї. Під впливом сім'ї формується особистісна «Я-концепція», яка впливає на відповідні поведінку, що закріплюється конкретними вимогами батьків. У родині формується основа, спираючись на який підліток сприймає, усвідомлює та оцінює навколишній світ.

Стосунки дитини, особливо дівчинки, з матір'ю є суттєвим фактором, що впливає на процес її самовизначення, ставлення до себе. На формування ідеалів жіночності впливає стиль взаємин у родини та задоволеність батьків один одним. Але крах родини – це велика життєва криза як для дорослих, так і для дітей. За відсутністю одного з батьків другий обов'язково поводить не так, як би це було в ситуації повної сім'ї. Дефіцит спілкування між батьками та дітьми створює сімейну депривацію, що призводить до появи психічних відхилень у розвитку дитини, породжує відчуття особистісної неповноцінності, негативно позначається на становленні образу «Я».

Мета дослідження полягає у з'ясуванні залежності змісту образу «Я» від різних умов мікросоціуму

Завдання дослідження:

1. Розглянути поняття образу «Я» та чинники його формування у сучасних психологічних дослідженнях.
2. Проаналізувати особливості неповної сім'ї та її вплив на розвиток дитини.
3. Дослідити образ «Я» дівчат, які виховуються у повній сім'ї та сім'ї де батьки розлучені.

Об'єктом дослідження є процес становлення самосвідомості підлітка.

Предметом вивчення виступають особливості образу «Я» у дівчат, що виховуються у різних умовах мікросоціуму.

В основу нашого дослідження було покладене припущення, що образ «Я» дівчат, що виховуються без батька відрізняється від образу «Я» дівчат із повної сім'ї.

Методологічною основою дослідження є науково-психологічні положення про співвідношення і взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників становлення самосвідомості особистості (Г.С.Костюк); уявлення про сутність і закономірності підліткового етапу становлення особистості (Л.І.Божовіч, М.Й.Боришевський, О.М.Прихожан); про зміст і форми процесу особистісного самовизначення (Р.Бернс, Г.С.Костюк, В.В.Столін).

Методи дослідження: аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження, констатуюче дослідження під час якого ми використовували цілеспрямоване спостереження, бесіди, анкетування, інтерв'ю, тестування, проєктивні методики та методи статистичної обробки даних.

Практичне значення дослідження полягає у визначенні специфіки образу «Я» дівчат що виховуються у різних умовах мікросоціуму. Методи психодіагностування і результати експериментального дослідження можуть бути застосовані у практиці шкільними психологами та практикуючими психологами, класними керівниками.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ «Я» ОБРАЗУ В САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКА

1.1. Проблема самосвідомості та образу «Я» у сучасних психологічних дослідженнях

Проблемі самосвідомості присвячена ціла низка теоретичних та емпіричних досліджень, у яких досліджувалися особливості виникнення та формування самосвідомості (О.О.Бодальов, М.Й.Боришевський, І.С.Кон, М.І.Лісіна та ін.), її прояв на різних етапах розвитку дитини (Р.В. Бернс, Л.І.Божовіч, Л.С.Виготський) [4; 5; 6; 7; 12; 22; 25].

На думку Н.М.Авдеєвої, образ «Я» визначається як первинне відображення дитиною самої себе, що складається з уявлення про себе та пов'язаного з ним відчуття хвилювання [1]. Образ «Я» являє собою афективно-когнітивний комплекс, єдність знань про себе, свої можливості, здібності, якості та відношення до себе, самовідчуття. Образ «Я» починає формуватися у ранньому онтогенезі під впливом індивідуального досвіду та досвіду взаємодії, спілкування з оточуючими людьми. Під впливом індивідуального досвіду формується здебільшого когнітивна частина образу та знання про себе. Досвід міжособистісної взаємодії відіграє значну роль у формуванні позитивного самопочуття і прийняття себе. Як відмічають О.Н.Медведев та А.В.Над'ярний сензитивним періодом для формування первинного позитивного емоційного самовідчуття є перше півріччя життя дитини, період емоційного інтимно-особистісного спілкування, соціальної відкритості, базисної довіри. Образ «Я» не є константним на протязі життя, він змінюється та розвивається [26].

Образ «Я» особистості вивчався у сучасній вітчизняній психології О.М.Прихожан, М.М.Толстих (образ «Я» у депривованих підлітків школи-інтернату) [32], О.Г.Сухоленою (образ «Я» у дівчат-підлітків) [37], Л.С.Виготським (емоційно-ціннісні компоненти образу «Я») [12], І.С.Кон (образ «Я» і професійне самовизначення старшокласників) [23].

Образ «Я», що сформувався у результаті особистісного життєвого досвіду, своєю чергою впливає в на сприйняття людиною оточуючого світу, оточуючих людей, себе та своєї поведінки, свого майбутнього. Я-концепція може бути позитивною, суперечливою (амбівалентною) та негативною. Людина для якої характерна позитивна Я-концепція сприймає світ інакше, ніж людина з амбівалентною або негативною Я-концепцією. Своєю чергою Я-концепція далеко не завжди вірно відображає реальність, і може бути викривленою або вигаданою. Як правило та інформація про себе, яка не відповідає уявленням особистості про себе, тобто її Я-концепції, часто відторгається та витісняється з її свідомості, хоча насправді може бути істинною. Ступінь задоволення людини життям, міра повноти щастя, яку вона може відчувати, безпосередньо залежить від того у якій мірі її досвід, її уявлення щодо себе, її реальне «Я» та ідеальне «Я» узгоджуються між собою [26].

Найважливішим психологічним процесом підліткового віку є становлення самосвідомості та стійкого образу «Я». Л.С.Виготський з одного боку, критикував поняття «відкриття Я», що було введено у науковий обіг Е.Шпрангером і яке може бути стлумачено як відкриття вже чогось існуючого, але не відомого дитині, а з іншого боку він погодився, з тим, що формування самопізнання складає квінтесенцію та головний підсумок перехідного віку [12].

Різноманітні аспекти проблеми образу «Я» розглядались при дослідженні проблеми самооцінки (О.О.Бодальов, В.В.Столін та ін.) [5; 36], самоствавлення особистості (Р.Бернс, М.Кле, С.Л.Рубінштейн та ін.) [4; 20; 34], міжособистісних стосунків (Я.Л.Коломінський, О.М.Прихожан та ін.) [21; 32].

Біогенетична школа у психології розглядала що зростання самопізнання та інтересу до особистого «Я» у підлітковому та юнацькому віці обумовлено безпосередньо процесами статевого дозрівання. У монографії Т. В.Говорун зазначається: «Статевий розвиток, стрибок у рості,

зрощування фізичної сили, зміна зовнішніх контурів тіла й тощо, дійсно активізує у підлітка інтерес до себе й свого тіла. Але ж дитина росла, змінювалася, і набирала силу до перехідного віку, але це не викликало у неї потягу до інтроспекції. Якщо це відбувається тепер, то перш за все тому, що фізичне дозрівання є одночасно соціальним символом, знаком дорослішання на який звертають увагу і за яким стежать інші, дорослі та однолітки» (Т. В. Говорун) [13, 68].

На думку багатьох дослідників (М.І.Буянова, Л.С.Виготського, І.С.Кон, М.І.Лісіної та ін.) зростання самостійності свідчить про перехід від системи зовнішнього керування до самокерування. При цьому, науковці вважають, що будь-яке керування потребує інформації про об'єкт яким здійснюється керування. Відповідно, що при самокеруванні у суб'єкту необхідно знати інформація щодо самого себе, власних можливостей, здібностей та інших аспектів власного «Я», тобто – самосвідомість. Рівень самосвідомості та ступінь складності та стійкості образу «Я» тісно пов'язаний з розвитком інтелекту [8; 12; 22; 25].

Найціннішим психологічним набутком раннього юнацтва – є відкриття свого внутрішнього світу. Для дитини єдиною свідомою реальністю є оточуючий світ, куди вона проектує власні фантазії. Усвідомлюючи свою поведінку, дитина ще не усвідомлює особистих психічних станів. Діти молодше дванадцяти років сприймають світ почуття та емоцій, як щось об'єктивно супутнє діям та предметам. Для юнацтва, зовнішній фізичний світ, тільки одна із можливостей суб'єктивного досвіду, зосередження якого є він сам.

Психологи у різних країнах пропонували дітям різного віку закінчити оповідь або скласти оповідання за малюнком. Результат зазвичай однаковий: діти та молодші підлітки описують події, вчинки; старші підлітки – почуття діючих осіб. Чим доросліше підліток, чим вище у нього рівень особистісного розвитку, тим більше його хвилює психологічний зміст оповіді. І тим менш для нього значущий зовнішній, «подвійний» контекст. Дослідження

соціальної перцепції, того, як люди сприймають одне одного, вказують, що з віком образ людини яке сприймається, суттєво змінюється. О.О.Бодальов пропонував учням першого, п'ятого, восьмого, та десятого класів, охарактеризувати знайомих однолітків, виокремивши головні особливості їх особистості [5]. З'ясувалось, що п'ятикласники у два рази менше за першокласників згадували факти, що характеризують ставлення до вчителя. Кількість згадувань про навчання знижується і у восьмикласників та у десятикласників. У цілому виявлено, що з віком кількість якостей, що виокремлюються спираючись на життєві ситуації зменшується, і збільшується питома вага узагальнених особистісних властивостей [5].

Загалом найбільш помітні зміни у характері соціальної перцепції відбуваються не у перехідному віці, а між 7 та 10 роками, коли дитина навчається подумки ставити себе на місце іншого, емоційно співчувати. Однак саме у 14-16 років усвідомлюються інтегральні зв'язки давно відомих психічних властивостей; таким чином проста сукупність властивостей перетворюється у цілісну модель теорії особистості, за допомогою якої підліток організовує та структурує своє відношення до інших людей та особистісну самосвідомість [9].

Відкриття свого внутрішнього світу дуже важлива, хвилююча подія, але вона викликає також багато тривожних та драматичних хвилювань. Разом з усвідомленням своєї унікальності, несхожості на інших часто приходиться почуття самотності. Юнацьке «Я» ще не визначене, розпливчасте, дифузне, воно здебільшого переживається як незрозуміла тривожність або відчуття внутрішньої пустоти. Звідси росте потреба у спілкуванні і одночасно збільшується вибірковість спілкування, потреба в усамітненні [10].

До підліткового віку відмінності дитини від інших привертають увагу дорослих тільки у виключних обставинах, частіше за все при якихось відхиленнях у динаміці вікового розвитку особистості. Можна сказати, що до підліткового віку «Я» дитини фактично зводиться до суми її ідентифікації з різними значущими людьми. У підлітка це положення змінюється.

Орієнтація одночасно на декількох значущих людей, робить для нього психологічну ситуацію не визначеною, внутрішньо конфліктною. Несвідоме бажання позбавитись від попередніх дитячих ідентифікацій активізує його рефлексію, а також почуття своєї несхожості на інших, що в свою чергу викликає почуття самотності або страху самотності.

Слід відзначити, що на думку дослідників (М.С.Каган, В.С.Мерлін та ін.) для розвитку самосвідомості також важна стійкість у часі. Для дитини з усіх вимірів часу, найважливішим є теперішній – «зараз». Дитина слабо відчуває перебіг часу. З віком помітно прискорюється суб'єктивна швидкість перебігу часу. Розвиток часових уявлень лінійно пов'язаний як з розумовим розвитком, так і з особливістю уявлення дитини життєвої перспективи. Сприйняття часу у підлітковому віці, ще залишається дискретним та обмежений безпосереднім минулим і теперішнім, а майбутнє здається йому майже буквальним продовженням теперішнього [18; 27].

На думку І.С. Кона «Становлення особистості складається також з формування порівняно стійкого образу «Я», тобто цілісного уявлення про самого себе» [22, 31]. Автор зауважує: «Образ «Я» – складне психологічне явище, яке не зводиться до простого усвідомлення своїх якостей або сукупності самооцінок» (І.С. Кон) [22, 32].

Питання «Хто я?» є підставою не стільки для самоопису, скільки для самовизначення: «Ким я можу і повинен стати, які мої можливості та перспективи, що я зробив і ще можу зробити у житті?». На це питання важливо відповісти об'єктивно, тому що кожна людина, в залежності від контексту та ситуації «бачить» себе по-різному.

Образ «Я» – є не тільки відображенням у формі уявлень або понять якихось об'єктивних та незалежних даних від ступеня своєї усвідомленості властивостей, а також є певною соціальною установкою. Ставлення особистості до самої себе, складається з трьох взаємопов'язаних компонентів: пізнавального, який вміщує уявлення про себе та знання щодо власних якостей як позитивних, так і негативних; емоційного, що містить

оцінку, тобто ставлення до якостей власної особистості та пов'язана з цим самооцінка, самоповага або самознецінювання; поведінкового, – практичного ставлення до себе, що зумовлено першими двома компонентами.

Психологічні дослідження проблеми зміни образу «Я» з віком, відбуваються у декількох напрямках [22]. Першою чергою досліджуються зміни у змісті образу «Я» та його головних компонентів, а саме: усвідомлення тих чи інших якостей; змінення з віком рівня та критеріїв самооцінок; значення якостей, зокрема, яке значення надається зовнішності, розумовим та моральним якостям. Далі досліджується ступень його достовірності та об'єктивності. І врешті простежується зміна структури образу «Я» в цілому – ступень його диференційованості, внутрішньої послідовності, стійкості, суб'єктивної значущості, а також рівень самоповаги. Дослідники відмічають, що за усіма вищезгаданими показниками перехідний вік значущо виокремлюється як від дитинства, так і від юнацького віку.

Для визначення змін образу «Я» з віком також є важливим вирішення питання про об'єктивність та адекватність особистісних самооцінок.

Перевірку адекватності самооцінюючих суджень ускладнюють відмінності в об'єктах та способах самооцінки. В одних випадках самооцінка перевіряється шляхом співставлення вираженого у ній рівня потреб з фактичними результатами: даними тестування та діяльності, а саме: шкільними оцінками, спортивними, музичними чи іншими досягненнями. В інших випадках самооцінка порівнюється з оцінкою особистості оточуючими людьми (вчителями, батьками), які виступають у якості експертів. Формується самооцінка у звичайному стані свідомості: я вирішив важку задачу – значить я розумний; я подобаюсь навколишнім – значить у мене приємна зовнішність.

Сам процес оцінювання має різні функції. З однієї сторони, самооцінка – це когнітивний (пізнавальний) процес: для успішної діяльності індивід зацікавлений в об'єктивному розумінні себе і своїх якостей. З іншої

сторони, самооцінка часто є засобом психологічного захисту: бажання мати позитивний образ «Я» змушує індивіда збільшувати свої переваги. Співвідношення цих двох функцій і їх вікова динаміка до цього часу не зовсім зрозумілі.

Результати психологічних досліджень (Р.Бернс, Л.І.Божовіч, І.С.Кон, В.В.Столін) свідчать про те, що адекватність самооцінок особистості з віком збільшується [4; 6; 22; 36]. Самооцінки дорослих здебільшого реалістичніші та об'єктивніші ніж юнацькі, а юнацькі, більш об'єктивні ніж підліткові. Про це говорить більший життєвий досвід, розумовий розвиток та стабілізація рівня потреб. Але ця тенденція не є лінійною. Потрібно враховувати змінення з віком самих критеріїв самооцінки. Оцінюючи власні математичні здібності, підліток може взяти за еталон усереднену шкільну оцінку, а може почати порівнювати себе з однокласниками які в одному випадку можуть бути більш слабкими за нього, або в іншому варіанті – більш сильнішими за нього, а іноді і з будь-яким великим вченим. Не знаючи еталона, який мається на увазі і ситуації, у якій здійснюється самооцінка, не можливо здійснити висновки щодо її адекватності або помилковості. Окрім того, різні якості для особистості мають різне значення. Наприклад, підліток може вважати себе естетично нерозвиненим, що зовсім бути впливати на зниження рівня його самооцінки та загального самопочуття, так як він цій якості не надає великого значення.

Чим більшого значення має для особистості оцінювана якість, тим вірогідніший вплив механізмів психологічного захисту на процес самооцінки. Зокрема, Я.Л.Коломінський у своєму дослідженні виявив, що старшокласники, які відторгнуті однолітками схильні збільшувати свій груповий статус, бачити своє положення у колективі більш приємним, ніж воно є насправді [21].

Психологи надають перевагу дослідженню вікової динаміки не окремих самооцінок, а структури образу «Я» у цілому.

Спираючись на отримані дані психологічних досліджень (Р.Бернс, О.О.Бодальов, І.С.Кон та ін.), від молодшого до зрілого віку когнітивна диференційованість елементів образу «Я» та їх складність послідовно ускладнюється без помітних перерв та криз [4; 5; 22]. Зокрема В.С. Мерлін зауважує: «Дорослі розрізняють у собі більше якостей, ніж юнаки, юнаки – більше, ніж підлітки, підлітки – більше, ніж діти: зростає і узагальнення якостей, які усвідомлюються, це пов'язано з розвитком інтелекту» (В.С.Мерлін) [27, с. 45].

Інтегративна тенденція, від якої залежать внутрішня послідовність, цілісність образу «Я», також підсилюється з віком, але де що пізніше. Підліткові та юнацькі самоописи краще організовані та структуровані ніж дитячі, вони угруповуються навколо декількох центральних якостей. Однак невизначеність рівня потреб та складності переорієнтації зовнішньої оцінки на самооцінку утворюють низку внутрішніх змістовних протиріч, які у подальшому є джерелом особистісного розвитку.

Наукові дані щодо стійкості образу «Я» при певній однозначності іноді містять суперечні відомості. Загалом стійкість образу «Я», як і стійкість інших ціннісних орієнтацій та установок має тенденцію до збільшується із віком. При описанні себе та свого життєвого шляху через певні проміжки часу у дорослих спостерігається більш послідовне викладення фактів, ніж у дітей, підлітків та юнаків. Самоописи у осіб зрілого віку значущо менше залежать від випадкових та ситуативних обставин. Відзначимо, що у підлітковому віці та ранньому юнацтві самооцінки власних якостей та оточуючих людей часто змінюються дуже різко. Окрім того, характерною особливістю цих вікових періодів є те, що особистісні риси, з яких складається образ «Я», володіють об'єктивно різною ступінню стійкості. Крім того різні індивіди змінюються у різному ступені. Це дуже ускладнює отримання об'єктивних результатів, які можливо порівнювати.

Теж саме потрібно сказати і про контрастність ступеня чіткості «Я». Тут також відбувається зростання: від дитинства до юнацтва і від юнацтва до

зрілого віку людина вже ясніше усвідомлює свою індивідуальність, свою різницю від оточуючих і надає цьому такого значення, що образ «Я» постає головним, центральним утворенням особистості, з яким вона порівнює себе та свою поведінку. При цьому зауважимо, що змінення внутрішнього змісту образу «Я» зумовлює істотне змінення ступеня значущості тих його окремих компонентів, які є значущими особистості і на яких вона зосереджує увагу. В юнацькому віці масштаб самооцінок помітно збільшується; внутрішні якості усвідомлюються пізніше за зовнішні, а от дорослі дають їм більшого значення. Підвищення ступеню усвідомлення своїх переживань часто супроводжується також гіпертрофованою увагою до себе, егоцентризмом, і тим враженням, яке індивід приносить на оточуючих.

Американські психологи Р.Сімонс та Ф.Розенберг використовуючи метод зрізів дослідили та провели порівняння образу «Я» у трьох вікових групах школярів (від восьми до одинадцяти, від дванадцяти до чотирнадцяти і від п'ятнадцяти до сімнадцяти років) (за І.С.Коном) [23]. Критичною фазою розвитку самосвідомості, як з'ясувалося, став підлітковий вік 12-14 років. У 12-13-річних підлітків підсилюється схильність до самоспостереження, егоцентризм, знижується стійкість образу «Я», певним чином знижується загальна самоповага та істотно змінюється самооцінка деяких якостей. Зокрема, підлітки значущо частіше ніж молодші діти, вважають що їх однолітки, батьки та вчителі погані щодо них думки. Окрім того, підлітки частіше ніж молодші діти відчувають депресивні стани, при чому у дівчат це виражено набагато сильніше ніж у хлопчиків. З переходом з підліткової фази розвитку в юнацьку картина змінюється. Після 15 років знов росте самоповага, яка не тільки компенсує «втрати» підліткової фази, але й перевищує рівень самоповаги 8 – 11-річних; зменшується сором'язливість, більш стійкими стають самооцінки, хоча піклування про себе у юнаків все таки більше ніж у дітей.

Аналіз вітчизняних та закордонних досліджень виявив наявність різноманітних підходів щодо вивчення образу «Я»:

- логіко-гносеологічний виявляє зміст образу «Я», його взаємозв'язки з іншими психологічними феноменами (Р.Бернс, Л.І.Божовіч, Г.С.Костюк, С.Л.Рубінштейн) [4; 6; 24; 34];
- генетичний розкриває генезис образу «Я», психологічні передумови його розвитку та вплив цих передумов на особливості даного образу (В.Г.Алексєєнко, Л.Б.Захарченко, М. Кле, О.М. Прихожан) [2; 16; 20; 32];
- змістовий пропонує дослідження характеристик образу «Я» залежно від конкретних умов життєдіяльності (А.В.Захарова, М.С.Каган, І.С.Кон, М.І.Лісіна) [16; 19; 22; 25];
- функціональний розглядає функції, які виконує образ «Я» в життєдіяльності людини (М.Й.Боришевський, В.В.Столін) [7; 36];
- структурно-психологічний розкриває внутрішню природу образу «Я», його елементи та їх взаємовплив (Р.Бернс, І.С.Кон) [4; 22].

1.2. Особливості неповної сім'ї

Неповна сім'я складається з одного з двох батьків з одним чи кількома неповнолітніми дітьми. Вона утворюється у результаті розлучення чи їх окремого проживання, смерті одного з батьків, позашлюбного народження дитини. Відповідно, виокремлюються наступні типи неповних сімей: осиротіла; позашлюбна; у результаті розлучення; яка розпалась.

В залежності від того, хто виховує дітей, розрізняють материнські і батьківські неповні сім'ї. Н.М. Єршова наголошує, що «За кількістю поколінь розрізняють неповну просту – мати (батько) з дитиною чи кількома дітьми, і неповну розширену – мати (батько) з дитиною чи кількома дітьми та інші родичі» (Н.М. Єршова) [11, 39].

Виховання дітей у неповних сім'ях має ряд особливостей: недостатній вплив на дитину відсутнього батька, односторонність виховного впливу, прояви амбівалентності та афективності батьківських почуттів, можливість виникнення у дитини думки про власну неповноцінність.

Г.Фігдор у своєму дослідженні дітей з повних та неповних родин виявив, що серед дітей з неповних родин тих, хто відстає у навчанні втричі більше ніж тих, хто навчається успішно [39].

Дослідники сім'ї відзначають, що у неповних сім'ях часто внаслідок переважання жіночого впливу спостерігається таке явище, як фемінізація. В материнських сім'ях, яких переважна більшість, спостерігається подвійна фемінізація, обумовлена переважанням в сфері дошкільної та шкільної педагогіки жінок [11; 39; 40].

Відсутність наочного зразка взаємовідносин чоловіка і дружини, батька і дочки, матері та доньки, ставлення кожного з них до сім'ї, як до колективу породжує ризик того, що у дітей можуть сформуватися спотворені погляди на шлюб та сім'ю, що у майбутньому буде впливати на формування власної сім'ї.

М.І. Буянов зазначає, що «...при аналізі статистичних даних спостерігається така тенденція: частіше розпадаються сім'ї тих, хто виховувався в неповній сім'ї» (М.І. Буянов) [9, 65].

За певних обставин неповна сім'я стає сприятливим ґрунтом для формування девіантної поведінки неповнолітніх, хоч сама по собі неповна сім'я не є криміногенним чинником. При аналізі статистичних даних переважна більшість неповних родин достатньо успішно виконують виховну функцію.

Зменшення виховних можливостей неповної сім'ї пов'язано з неправильним розумінням членами сім'ї тієї ситуації, що склалась, невмінням вибрати педагогічно доцільний стиль взаємовідносин, виховання ситуації емоційного голоду чи надмірної батьківської опіки.

Перелічені обставини доповнюються ще й ставленням до неповної сім'ї оточуючих її людей як до неповноцінної, проявами реакцій невротичного спектру у дитини, які зумовлені її суб'єктивним сприйняттям свого місця в сім'ї, школі, серед ровесників; складність відносин у перехідні

періоди виникнення неповної і становлення нової сім'ї, коли з'являється вітчим або мачуха.

Коли дія одного з цих факторів підсилюється дією декількох інших, то вони проявляються одночасно, підвищуючи вірогідність соціальної деформації особистості.

Найбільш загальними дійовими заходами покращання виховних можливостей неповних сімей з боку батьків є збереження і подальша організація сімейного мікроклімату, гуманізація відносин, формування почуття взаємодопомоги, залучення дітей до справ і турботи сім'ї; особистісний приклад та формування позитивного ідеалу значущого дорослого у дітей, тісні контакти зі школою й тощо [11; 14].

1.2.1. Неповна сім'я як чинник психічних порушень у самосвідомості дівчат.

Дослідження (Н.М.Єршової, Т.В. Говорун, Т.А. Делли, О.І. Захарова, А.М.Прихожан, М.М.Толстих та ін.) вказують, що мати, яка виховує дитину самостійно (у ситуаціях, що зумовлені смертю чоловіка, розлученням, професійною діяльністю чоловіка внаслідок чого він тривалий час мешкає у іншому місці чи країні) характеризується більш виразною установкою на процес виховання дітей, ніж ті матері, які виховують дітей спільно з чоловіком. Процес виховання та система стосунків матері з дітьми більш емоційно насичений. Мати намагається своїм впливом, своєю любов'ю, своїм піклуванням компенсувати те, що, з її погляду, діти не дотримують через відсутність батька. По відношенню до дітей така мати стає на опікуючу, захисну, контролюючу, утримуючу ініціативу дитини позицію. Це сприяє формуванню емоційно слабкої, безініціативної, несамотійної особистості [11; 13; 14; 15; 32].

О.М. Волкова зазначає: «Неповна сім'я, з усією відданістю та героїчними зусиллями матері, не може забезпечити повноцінних умов соціалізації дитини, під якою розуміють весь процес входження її у соціальне

середовище, пристосування до нього, оволодіння соціальними ролями та функціями» (О.М. Волкова) [10, 25]. Внаслідок чого процес соціалізації ускладнюється та деформується [10, 25].

Не можна забувати й про вплив зовнішнього середовища. Дитина із неповної сім'ї частіше стає об'єктом морально-психічного тиску з боку дітей з повних сімей, що приводить до формування почуття не впевненості, а іноді й агресивності. У таких дітей можуть не сформуватись альтруїстичні та гуманістичні якості. Формування особистості дитини ще більш ускладнюється у тому випадку, якщо вона була свідком сімейних конфліктів та скандалів, які привели її батьків до розлучення. Прив'язаність до батька, яка збереглась при негативному відношенню до нього матері, може стати причиною роздвоєння психічного життя дитини, її особистості. Ще більш складніше процес соціалізації дітей проходить там де мати наполегливо намагається «владнати» своє життя. У сім'ї часто з'являються нові чоловіки. Деякі з них оселяються у квартирі, перебудовують на свій лад їх сімейний побут, потребують від дитини певного відношення до себе, а потім зникають. Їх місце займають інші і все починається спочатку. Дитина відторгається, вона відчуває себе нікому не потрібною. У таких умовах, не виключено, формування особистості людиноненависника, правопорушника, злочинця [10; 11; 15].

Дослідження психології злочинців вказує, що першим поштовхом у формуванні їх протиправної поведінки є внутрішнє відчуження підлітка від сім'ї та школи. Потім починається період раціонального пояснення своїх дій, виправдовування та їх обґрунтування, пошук однодумців [14].

Дитині, що виховується у нервозній обстановці (то непомірна опіка, то відчуження) у неповній сім'ї важко не потрапити на такий шлях. До цього треба додати, що у неповній сім'ї не тільки порушений психологічний клімат, вона ще є у значному ступені ізольована, відірвана від оточуючого світу; тому підліток, який виховується у такій сім'ї схильний зменшувати,

або зовсім не помічати шкоду, що нанесена суспільству. Ось чому серед неповнолітніх правопорушників більша частина є вихідці із неповних сімей.

Більшість дослідників сім'ї вважають, що розлучення батьків збільшує ризик того, що у майбутньому їх діти також розлучаться [13; 20; 33; 38; 39].

У житті та психолого-педагогічній літературі «важкими» частіше називають хлопців. Статистично це вірно: вони дійсно серед «важких» складають більшість. Однак серед дівчат також є важковиховувані. Характер складнощів, їх причини, сама поведінка дівчат мають свої особливості. Складність тут помічається далеко не одразу: адже помітних проступків як у хлопців (бешкетництва, хуліганства) спочатку може і не бути; труднощі накопичуються поступово і лише пізніше дають такі помітні плоди, як брехливість, грубість, неслухняність і навіть крадіжництво [38; 39].

Більшість «важких» дівчат живуть у неповних сім'ях, де не має або батька, або (рідше) матері. Зазвичай у більшості дівчат помічається нервозність, роззлюченність, брехливість. Їх поведінка по відношенню до тих, хто будь-яким чином зачепив їх гідність може бути невитриманою, агресивною іноді з грубими та образливими вчинками [26].

1.2.2. Психологічні проблеми виховання самосвідомості у дітей в неповних сім'ях.

Відомо, що найкращі умови для виховання створюються там, де усі члени сім'ї пов'язані любов'ю і повагою. У такій атмосфері дитині добре і весело, її особистість формується на здоровій гармонійній основі.

Однак не кожна повна сім'я є гарантом доброго виховання. Часом у благополучних сім'ях ростуть дуже невиховані діти. Повна сім'я сама по собі, звичайно, не може бути гарантією виховних успіхів, так як і неповна сім'я зовсім не означає, що в ній повинна бути маса труднощів [3].

Діти у повній сім'ї, так як і діти, що прожили своє дитинство тільки з мамою чи бабусею розвиваються за однаковими біологічними та

психологічними законами, і на них поширюються одні й теж норми виховання. Загально прийнята різниця ось в чому: у повній сім'ї більш сприятливі умови, але це відносно. Справа в тому, що у неповній сім'ї додаються ще й деякі своєрідні труднощі, на які потрібно зважати.

Життя дитини тільки з матір'ю (батьком) не розвиває у ній якісь нові специфічні якості, що не спостерігається у інших дітей [5]. Життя з одним із батьків вносить у виховання деякі специфічні обставини. Питання в тому, чи будуть ці обставини використані правильно, принесуть вони добрі чи погані результати – все це залежить від цілої низки факторів.

Крім біологічних потреб дитині потрібні і духовні, які також повинні задовольнятися у певній мірі, щоб дитина почувала себе по-справжньому добре. Важко остаточно сказати скільки таких основних психічних потреб існує. Однак ті, що добре відомі, дійсно життєво необхідні. Бажано, щоб виховання в кожній сім'ї задовольняло ці потреби незалежно від повного чи неповного складу її членів.

Н.М.Авдєєва та С.Ю.Мещерякова вважають, що основною умовою розвитку є контакт живого організму з оточуючим середовищем, тобто його активність, діяльність. Таким чином дитина повинна постійно забезпечуватись подразниками середовища у відповідній кількості, якості і мінливості, щоб її нервова система могла нормально розвиватись і функціонувати [1]. У гармонічній сім'ї, як правило, створюються всі необхідні умови для розвитку дитини. Однак в тих сім'ях, де з якихось обставин дитина «позбавлена» подразників до активності, виникає небезпека, що е подальшому дитина не зможе впоратись з вимогами оточуючого середовища.

Інше коло основних потреб дитини стосується навчання. Для усестороннього розвитку недостатньо тільки недиференційованого подразнення. Важливо, щоб подразники мали певний зміст і були їй зрозумілі. Це означає, що світ, в якому дитина живе вдома, повинен мати певний зміст та порядок. Дитина постійно «відкриває» цей світ, вчиться

спостерігати та розуміти, міркувати над тим, що можна, а що ні, що добре, а що погано тощо.

Першим вчителем для дитини є, як правило, мати, а потім інші члени сім'ї. Потім буде дитяче товариство, школа, багато інших людей. А.І.Захаров зазначає, якщо поряд з дитиною немає людини, котра могла б з раннього дитинства оцінювати її перші успіхи в житті, хто б міг радіти першій її посмішці, першим крокам, хто міг би усім «винаходам відкриттів» давати певний зміст, то такій дитині буде важко не тільки фізично але й морально. Вона буде в порівнянні з ровесниками менше знати і вміти [15].

Наступна важлива потреба – це потреба в життєвій впевненості. Найкращою основою для розвитку цієї потреби є стосунки дитини і дорослого, засновані на почуттях довіри, поваги і любові. Перші прояви почуттів, з боку дитини, стосуються як правило, матері, так як вона є тією особою що забезпечує всі потреби дитини. Все незнайоме збуджує її, викликає тривогу. В цей же час дитина вперше переживає почуття належності до своєї сім'ї, до свого дому, яке в процесі подальшого розвитку трансформується в усвідомлення своєї належності до певної спільності.

Одна із обов'язкових потреб людини – це визначення свого місця в житті, усвідомлення своєї значимості, власного «Я». І дитина має таку потребу. Вона щаслива від вперше сказаного «Ні» так як цим запереченням демонструє свою волю. В цьому «Ні» є також усвідомлення власної гідності про яку дитина нагадає де що пізніше енергійно заявивши: «Я сама!».

Необхідність самостійності і суспільного визнання з часом буде зростати. Але це не означає, що спілкування з сім'єю втрачає для дитини свою роль. Навпаки, протягом всього дитинства, юнацтва, всього життя для більшості людей сім'я є головною ареною суспільного визнання та впевненості.

Коли ж рідний дім стає місцем вирішення численних сімейних проблем, то у дитини пропадають і впевненість і врівноваженість. Поступово ця невпевненість спостерігається і у відносинах з іншими людьми, що не

дозволяє добре себе зарекомендувати. Дослідження багатьох вчених (А.І.Захарова, А.М.Прихожан, М.М.Толстих, Г.Фігдор та ін.) свідчать, що найбільше труднощів у стосунках з однокласниками і товаришами виникає у дітей розлучених батьків через занижену або завищену самооцінку [15; 32; 39].

На думку О.Н.Медведева та А.В.Надр'яного, з психологічної точки зору потрібно розрізнити дві ситуації: дитина розвивається у неповній сім'ї з малих років; сім'я стає неповною в той період, коли дитина досягає шкільного чи підліткового віку [25].

Найчастіше зустрічається ситуація (її можна назвати типовою), коли мати виховує одну дитину чи кількох дітей. В дійсності жінка дуже рідко залишається зовсім одна. Як правило, їй допомагають, хоч і частково родичі та знайомі. Вона може віддати дитину в ясла, дитячий садок, у групу продовженого дня. Однак весь тягар виховної роботи, а практично і вся відповідальність за виховання лежить тільки на ній.

Дослідники сімейної психології (Н.М.Єршова, Т.А.Делла, В.Я.Титаренко, Г.Фігдор та ін.) відмічають, що деякі дорослі вважають, що маленькі діти зовсім не розуміють людських взаємин, отже повинні легко миритись із становищем, що виникає у зв'язку з розлученням батьків. Це помилкова думка. Дитина все відчуває, звичайно, якщо розлучення батьків неминуче, то більш доцільно його здійснити доки діти досягнуть шкільного віку. Важко визначити найкращий час для розлучення, адже в будь-якому випадку відбуваються несприятливі зміни в житті дитини [11; 14; 38; 39].

На думку Г.Фігдора, сімейні сцени, що часто супроводжують розлучення батьків, нерідко спостерігають діти. І в цій співучасті криється найбільше зло і найбільша небезпека для подальшого розвитку дитини. Зустрічаються діти, котрі сприймають розлучення батьків значно легше ніж можна сподіватись. І тому не можна закривати очі на проблему, що з'являється при порушенні основних умов. Можливо, що слабка реакція дитини бути підсилуватись і стане небезпечною [39].

Деякі діти, яких виховувала тільки мати та бабуся, тобто які знаходилися в основному тільки у жіночому оточенні бувають безмежно задоволені, коли вступають в контакт з чоловіком. Це не пов'язано з швидкою появою почуття симпатії, а відбувається з іншої причини: у спілкуванні дитина відкриває для себе новий, невідомий до цього світ.

Коли у сім'ї двоє дорослих, більша ймовірність, що у них разом ширше коло інтересів, знань і умінь, ніж у кожного окремо. Тому вони й познайомлять дитину з великим колом різних ситуацій і різносторонніх знань, чого не може дати одна людина.

Часто матері, які самі виховують дітей, намагаються відгородити їх від усіх життєвих труднощів, намагаються забезпечити дітей всім необхідним. Такі матері вважають трагедією, якщо не здійснилась їх мрія. Обираючи методи, що регулюють активність, такі матері намагаються керувати інтересами дитини, визначати її розвиток, ставити для неї певні життєві ланки. При цьому вони керуються тільки тим, що влаштовує їх, тобто відповідає системі їх власних цінностей.

У матері, що залишилась одна з дитиною може з'явитись тенденція суворо слідкувати за проявами у дитини таких інтересів, які б з радістю задовольнив її батько. Але мати відчуває до колишнього чоловіка почуття образи, яке підсилюється і у неї виникає протидія і до його системи цінностей. Більше того, жінка часом починає прогнозувати «неправильний» розвиток дитини, пов'язаний з «поганою спадковістю».

В розвитку тієї сфери потреб, котра стосується життєвої впевненості і почуття безпеки також виникають проблеми. Дитина завжди знаходить підтримку насамперед у матері, вона дарує дитині впевненість, створює так званий емоційний комфорт.

Проблему породжує невірноваженість в прояві почуттів. Особливо це помітно у неповних сім'ях і проявляється як результат посиленої тенденції до крайнощів у вихованні (або авторитарний, або ліберальний стиль виховання).

Ситуація ускладнюється тим, що внутрішня душевна рівновага «єдиного» вихователя, його настроїв порушується частіше, ніж це буває в благополучній повній сім'ї.

При аналізі тих проблемних ситуацій, які виникають у неповних сім'ях, потрібно зауважити, що найбільш значущою є ситуація де продовжується конфлікт між батьками, що неминуче підсилює невпевненість дитини. Коли конфлікт стає хронічним, то різні види невротичних реакцій з субклінічного рівня приймають клінічні патологічні форми. Внаслідок захоплення боротьбою батьки можуть і не помітити страждань дитини та погіршення її стану.

У обговорення питання про необхідність життєвої впевненості абсолютно органічно входить вирішення проблеми: чи повинна самотня мати повторно вийти заміж. Відповідь одна: у кожній окремій ситуації може бути своє єдине правильне рішення. Однак, якщо новий шлюб підвищить внутрішньожиттєву впевненість матері, то, без сумніву, і дитині. Тоді це вагомий аргумент «За». Але якщо новий шлюб є причиною конфліктів і напруги, то можливо краще від нього утриматись.

Наступна проблема полягає в тому, що деякі матері понад усе намагаються «прив'язати» до себе дитину, шукаючи в ній джерело своєї впевненості. Таким чином на дитину покладається велика місія, яку вона не зможе повністю виконувати. Навіть якщо дитина намагається бути для матері «усім», вона поступово буде віддалятися.

Настане час і дитина стане дорослою людиною, влаштує своє життя і, можливо, буде жити в іншому місті, але це не означає, що вона покинула матір, хоча жінки такого типу сприймають це як трагедію і часом намагаються втручатись в особисте життя своєї дитини.

Обмежене коло основних соціальних ролей, які пізнає дитина в неповній сім'ї, веде ще до однієї можливості небезпеки. Та обставина, що дитина недостатньо пізнає соціальний досвід інших людей може відбитись на

особливостях її розвитку. Практично для дитини відома лише одна соціальна роль – її матері. Тут знову з'являється односторонність.

Деякі психологи (В.Я.Титаренко, О.Г.Харчев, М.С.Мацклавський) вважають, що обмежені можливості знайомства з різними соціальними ролями у неповній сім'ї, перш за все, стосується дівчаток [38; 40]. Так як хлопчики, особливо шкільного віку, завдяки спортивним і технічним інтересам знаходять достатню кількість чоловічих прикладів, внаслідок чого, відсутність батька у сім'ї відчувається не так гостро, як у дівчин. Своєю негативною поведінкою дівчинка нерідко заважає матері вийти заміж. Дівчата, яких виховує тільки мати, можуть створити невірне уявлення про чоловіка. Якщо у дівчинки виховувалась уява про них на прикладі руйнування ідеалу матері, її розчарування, негативних емоцій до колишнього чоловіка й тощо, то у доньки може створитися загальне деформування уявлень про еротичу та секс.

Навіть без такого виховання існує небезпека, що дівчинка по причини відсутності власного батька, створить свій ідеал чоловіка, який є малореалістичний, більше схожий на героїв творів та кінофільмів. Зрозуміло, що при зустрічі з реальністю і неможливості здійснення бажаних мрій спостерігається особистісна криза, яка проявляється у розчаруванні у житті та інших, трансформуванні системи цінностей та переживанні негативного спектру емоцій. Отже проблеми виховання дітей у неповній сім'ї стосується не тільки раннього дитинства чи шкільного віку, вони і надалі нагадуватимуть про себе.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ «Я» ДІВЧАТ, ЩО ВИХОВУЮТЬСЯ В РІЗНИХ УМОВАХ МІКРОСОЦІУМУ

2.1 Характеристика вибірки дослідження і методів психологічної діагностики провідних елементів Я-образу

Базою нашого емпіричного дослідження була середня загальноосвітня школа № 50, м. Херсона. Вибірку дослідження склали 30 дівчат підліткового віку від 11 до 14 років. З яких 15 виховувалися у неповних сім'ях і 15 у повних. Досліджувані підбиралися випадковим чином, головним для нас було, щоб соціальний статус їх сімей відповідав предмету нашого дослідження та бажання дівчат приймати участь у дослідженні.

У теоретичній частині роботи ми розглядали поняття образу «Я» як уявлення про себе, свої можливості, здібності, якості, відношення до себе, самовідчуття і прийняття себе. Виходячи з цього для вивчення образу «Я» дівчат, що виховуються у різних умовах мікросоціуму у ході дослідницької роботи були використані наступні методики:

- 1. Проективна методика «Малюнок сім'ї»** – для виявлення особливостей відносин у сім'ї, сприймання досліджуваним сімейної ситуації [29].
- 2. Шкала особистісної і ситуативної (реактивної) тривожності Ч.Спілбергера – Ю. Ханіна.** Вимірювання тривожності як властивості особистості дуже важливе, так як ця властивість у більшості обумовлює поведінку людини. Певний рівень тривожності – природня та обов'язкова особливість активної діяльності особистості (корисна тривожність). Тривожність важлива персональна якість людини, достатньо стійка. Доведено існування двох видів тривожності: особистісної та ситуативної [29].

При описанні цієї методики у книзі Р.С. Немова знаходимо: «Під особистісною тривожністю розуміють стійку індивідуальну характеристику, яка відображає схильність суб'єкта до тривоги та наявність у нього тенденції

сприймати достатньо широкий спектр ситуацій як погрожуючі, відповідаючи на кожну з них певною реакцією. Як схильність, особистісна тривожність активізується при сприйнятті певних стимулів, що оцінюються людиною як небезпечні для самооцінки, самоповаги, відношення до себе. Особистісна тривожність – це стабільна схильність людини реагувати на подібні соціальні ситуації підвищенням тривоги» (Р.С. Немов) [29, 543].

Ситуативна або реактивна тривожність це тимчасовий, стійкий тільки у певних життєвих ситуаціях стан тривожності, який породжується окремими ситуаціями. Характеризується суб'єктивно відчуваемими емоціями: напруженням, неспокоєм, тривожністю, роздратованістю. Означені емоційні стани виникають як реагування стресову ситуацію і можуть бути різними за інтенсивністю та динамікою у часі.

3. Опитувальник самоствавлення запропонований С.Р. Пантелєєвим. Версія, що застосовувалася нами містить 110 пунктів, які охоплюють простір самоствавлення, зміст якого презентують 9 відносно самостійних факторів/шкал (Р.С. Немов) [29, 582]. Як відмічає Р.С.Немов: «ця версія спирається на розуміння самоствавлення як узагальнене почуття суб'єкта щодо власного Я, тобто вираз смислу Я для суб'єкта і позбавлена низки недоліків, притаманних чисельним варіантам, в тому разі і відомому російськомовному В. Століна, який обмежується трьома вимірами самоствавлення: симпатією, повагою, близькістю» (Р.С. Немов) [29, с. 582]. Шкали наведені у додатку Б.

4. Шкала самоповаги М. Розенберга (Rosenberg's Self-Esteem Scale).

Узагальнена (інтегральна) характеристика Я (особистості), що впливає «практично на всі аспекти її поведінки і діяльності». Високі бали за цим показником свідчать про наявність у людини високої самоповаги, низки – низької, включно до самозневаги і самоприниження.

5. Тест – опитувальник «Упевненість у собі». Опитувальник складається із 15 суджень, що оцінюються за двополюсною шкалою оцінок (згодний – незгодний).

Аналізуючи особливості образу «Я» дівчат із повних та неповних сімей ми спирались на один з основних принципів гуманістичної психології – кожна людина унікальна і тому аналіз окремих випадків не менш значущий, ніж статистичні узагальнення (загальноприйнято, що гуманістична традиція у підході до особистості не випадково асоціюється з відмовою від формально-вимірюваних методів).

Так як дівчата із повних та неповних сімей виховуються у різних мікросоціальних умовах, ми мали змогу припустити, що і їх самосвідомість та образ «Я» мають свої особливості.

Для визначення відмінностей у змісті образу «Я» дівчат із повних та неповних сімей, ми використовували t-критерій Стюдента, який дозволяє порівняти вибіркві дані що належать до двох сукупностей, та для рішення питання про те, чи є статистично достовірна різниця між цими даними.

2.2. Особливості образу «Я» дівчат із повних та неповних сімей

2.2.1. Особливості сприймання сімейних стосунків дівчатами, що виховуються у різних умовах мікросоціуму.

Як відмічалось нами у теоретичній частині дослідження взаємовідносини дитини з мікросоціумом, у системі «дитина-батьки» значно впливають на формування уявлень про себе та відношення до себе. Для вивчення особливостей відносин у сім'ї та сприймання дівчинами стосунків у родині нами використовувалася методика «Малюнок сім'ї».

Після первинної обробки даних та підрахунку t-критерію ми отримали наступні результати (див.табл.2.1).

Як видно з таблиці 2.1. між дівчатами, що виховуються у повних та неповних сім'ях за методикою «Малюнок сім'ї» встановлена достовірна різниця за показниками «емоційна комфортність», «конфліктність», «почуття невизнаності», «тривожності». За показником «ворожість» обидві вибірки нерозрізнені, але у дівчат з неповної родини її рівень декілька вище.

Таблиця 2.1

Відмінність самоусвідомлення свого «Я» та сприймання сімейних стосунків дівчин із неповних та повних сімей за методикою «Малюнок сім'ї»

Статистичні значення	Показники									
	Емоційна комфортність у сім'ї		Тривожність у сім'ї		Конфліктність у сім'ї		Почуття невизнаності (відтогнутості у сім'ї)		Ворожість у сім'ї	
	Дзнс	Дзпс	Дзнс	Дзпс	Дзнс	Дзпс	Дзнс	Дзпс	Дзнс	Дзпс
$\bar{X}$	3,46	8,6	8,94	6,23	11,3	7,85	6,68	2,77	4,54	3,01
σ	0,9	0,2	0,76	0,54	1,03	1,63	0,43	0,87	1,2	2,09
P	P≤0,05		P≤0,05		P≤0,05		P≤0,05		P≥0,05	

Де, Дзнс – дівчини з неповної сім'ї

Дзпс – дівчини з повної сім'ї

На нашу думку високий рівень тривожності, конфліктності та невизнаності пояснюється емоційним дискомфортом у родині. На основі контент-аналізу їх відповідей можна припустити, що таке сприйняття свого положення у родині може виникати внаслідок того, що дівчини з неповних сімей не відчувають необхідної підтримки ні з боку батька, який взагалі відсутній і ними не цікавиться, ні з боку матері, яка або дуже сильно зайнята роботою, або роботою та особистим життям. Отримані відповіді дівчат із неповної сім'ї загалом можна розподілити на три групи. Дівчата першої групи (40%) казали про те, що вони не хотіли б мати таку родину та такого батька, що краще не мати родини взагалі, але й тоді – і дитини, тому що щоб бути по-справжньому щасливою дитині необхідні і мати, і батько. Дівчата другої групи (33,3%), говорили що вважають, «що батько не дуже і потрібен, а з такими чоловіками які є у нашому суспільстві зараз неможливо побудувати нормальну родину. Якби мати більше могла приділяти уваги, та менше вимагала від мене тоді було б все добре». Цікаво, що дівчата третьої групи (26,6%) все ж-таки малювали свого батька та казали про те, що саме коли він був з ними все було добре і вони хотіли б щоб він повернувся, але або мати не хоче або він саме не хоче повертатися.

Таким чином, незалежно від уявлень про те потрібен або ні батько у родині, більшість дівчат мріють по-іншому будувати свою сім'ю.

2.2.2. Вплив переживань на образ Я дівчин з повної та неповної родини.

У обґрунтуванні методик дослідження ми визначили, що рівень тривожності часто обумовлює і поведінку людини і її відношення до себе. Для визначення рівня тривожності ми використовували опитувальник Ч.Спілбергера-Ю.Ханіна.

Після первинної обробки даних та підрахунку t-критерію ми отримали наступні результати (див.табл.2.2).

Таблиця 2.2

Показники рівня тривожності дівчат із неповної та повної сім'ї

Показники	ДЗНС	ДЗПС	р
	X	X	
Особистісна тривожність	3,6 ± 1,3	2,8 ± 3,2	P≤0,05
Ситуативна тривожність	2,4 ± 1,5	1,8 ± 2,8	P≥0,05

Аналіз результатів дослідження показав, що у дівчат із неповних сімей більш виражена тривожність, як особистісна, так і ситуативна. Як видно з таблиці 2.2. рівень особистісної тривожності у цілому по групі дуже високий, тобто більшість з них відноситься до категорії високотривожних, які схильні сприймати загрозу для свого «Я» (своїй самооцінці, рівню домагань, відношення до себе, тощо) у розширеному діапазоні ситуацій та реагувати значно вираженим станом тривожності.

Ситуативна тривожність у дівчат з неповної родини проявляється на середньому рівні своєї виразності, що є свідченням того, що деякі ситуації та обставини викликають у них тривогу з почуттям напруги, неспокою та нервозності, але деякі ситуації переносяться ними спокійно.

У дівчат з повної сім'ї рівень особистісної тривожності знаходиться на середньому рівні, а ситуативної – на низькому. Це свідчить про те, що деякі дівчата повної родини також, як дівчата з неповної схильні при певних обставинах відчувати загрозу по відношенню до себе, свого «Я», самооцінки, самоповаги, тощо. Але вони у меншій кількості обставин переживають тривогу та неспокій, тобто більш впевнені у собі.

2.2.3. Особливості ставлення до себе дівчат із повної та неповної родини.

Як зазначалося нами вище, що образ «Я» фактично є відношенням до самого себе і включає і самоствавлення, самоповагу, упевненість у собі. Для вивчення цих характеристик ми використовували опитувальник самоствавлення, шкалу самоповаги М.Розенберга та тест «Упевненість у собі». Після первинної обробки даних, підрахунку t-критерію всі результати по цим методиках ми звели в одну таблицю (див.табл.2.3).

Таблиця 2.3

Основні статистики показників образу Я дівчин з неповної та повної родини

Показники		ДЗНС	ДЗПС	р
		х	х	
1	Упевненість у собі	8,56 ± 0,3	12,63 ± 0,3	P≤0,05
2	Самоповага	27,7 ± 0,7	33,5 ± 1,2	P≤0,05
3	Відкритість	6,1 ± 0,6	6,37 ± 0,3	P≥0,05
4	Самовпевненість	7,39 ± 0,4	9,31 ± 0,6	P≤0,05
5	Самокерівництво	6,2 ± 0,9	6,5 ± 0,5	P≥0,05
6	Віддзеркалене самоствавлення	5,6 ± 0,4	6,8 ± 0,5	P≤0,05
7	Самоцінність	8,71 ± 0,5	10 ± 0,8	P≤0,05
8	Самосприйняття	7,72 ± 0,4	8,9 ± 0,5	P≤0,05
9	Самоприхильність	7,43 ± 0,4	7,56 ± 1,0	P≥0,05
10	Внутрішня конфліктність	7,44 ± 0,8	6,3 ± 1,1	P≥0,05
11	Самозвинувачення	4,39 ± 0,6	2,1 ± 0,8	P≤0,05

Де, Дзнс – дівчини з неповної сім'ї

Дзпр – дівчини з повної сім'ї

Як показав розподіл даних табл. 2.3. особливості відношення до себе дівчат, що виховуються у різних умовах мікросоціуму значно відрізняється від відношення до себе дівчат з повних сімей за наступними параметрами: упевненість у собі, самоповага до себе, самовпевненість, віддзеркальне самоствавлення, самоцінність, самоприйняття та самозвинувачення. По показниках відкритість, самокерівництво, самоприхильність та внутрішня

конфліктність достовірної різниці не встановлено. Таким чином, ми вважаємо, що дівчини, які виховуються без батька невпевнені та незадоволені собою, часто самозвинувачують себе, сумніваються у цінності свого «Я», вважають, що не здатні викликати до себе повагу та любов оточуючих. Але вони намагаються змінити себе, наблизитися ідеального уявлення про себе, критичні до себе, відверто відносяться до себе.

Крім того, аналіз результатів дослідження показав, що у дівчат із неповних сімей більш виражена невпевненість у своїх здібностях, вони схильні відкладати реалізацію своїх намірів на невизначений час, частіше проявляють тривожність, підозрілість, особливо в міжособистісних стосунках та сімейних відносинах, конформні, а деякі бувають агресивні, погано регулюють свій емоційний стан. Більшість з них має занижену самооцінку.

Отже, у дівчат із неповної сім'ї образ «Я» менш адекватний, ніж у дівчат з повної сім'ї.

ВИСНОВКИ

Узагальнення даних проведеного дослідження дало можливість зробити загальні висновки.

1. Образ «Я» це афективно-когнітивний комплекс який поєднує у собі знання про себе, свої можливості, здібності, якості та відношення до себе, самовідчуття. У процесі онтогенезу самосвідомості особистості підліткового вік визначається як сенситивний період для становлення образу «Я».

2. До числа вагомих чинників формування образу «Я» належить психологічний клімат сім'ї, педагогічна культура батьків, єдність їх поглядів на виховання, характер та стилі взаємодії батьків і дітей.

3. Формування уявлень про себе у дівчини відбувається під домінуючим впливом матері, від якої залежить найбільш широкий перелік значущих особистісних рис, що засвоюються дівчиною.

4. Неповна сім'я складається з одного з двох батьків з одним чи кількома неповнолітніми дітьми. Особливостями її впливу на розвиток дитини є: відсутність наочного зразка взаємовідносин між чоловіком та дружиною, батька і дочки, матері та доньки; сприяння формуванню девіантної поведінки; сприяння формуванню емоційно слабкої, безініціативної, несамоствійної особистості, не впевненості, а іноді й агресивності.

4. Образ «Я» дівчат, що виховуються без батька значною мірою відрізняється від образу «Я» дівчат із повної сім'ї. Розлучення батьків робить процес формування образу «Я» дівчини дуже напруженим і реактивним стосовно «вторгнень» і «посягань» дорослих. Внутрішня структура мікросередовища, викликана відсутністю батька, детермінує процес формування образу «Я», роблячи його залежним від зовнішньої сугестії та надаючи рис імпульсивності й хаотичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеева Н. Н., Мещерякова С. Ю. Вы и младенец: У истоков общения. 3-е изд. М.: Речь, 2011. 268с.
2. Алексеенко В.Г. Образ життя, мораль, виховання. К.: Либідь, 2017. 234 с.
3. Афанасьєва Т.М. Родина: сучасні моделі, тенденції та перспективи розвитку. К: Ніка-Форм, 2018. 324с.
4. Бернс Р. В. Развитие Я-концепции и воспитание. 3-е изд. М.: Владос, 2019. 270 с.
5. Бодалев А. А. Психология о личности. 4-е изд. М.: Речь, 2018. 283 с.
6. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. 3-е изд. М.: Владос, 2017. 375 с.
7. Боришевський М. Й. Сім'я ростить громадянина. 2-е вид. К.: Либідь, 2013.104 с.
8. Буянов М.И. Ребёнок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра М.: Владос, 2017. 207 с.
9. Буянов М.И. Ребёнку нужна родительская любовь. 4-е изд. М.: Владос, 2014. 183 с.
10. Волкова Е.М. Трудные дети или трудные родители? М.: Речь, 2012. 296 с.
11. Виховання дітей у неповній родині / За ред Єршової Н. М. К.: Фоліант, 2016. 356 с.
12. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. 3-е изд. М.: Владос, 2018. т.4. 448с.
13. Говорун Т. В. Соціалізація статі та сексуальності. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 3-е вид. 2018. 240 с.
14. Делла Т. А. Помилки батьків. К.: Мірра, 2018. 254 с.
15. Захаров А. И. Психотерапия невротиков у детей и подростков. 3-е изд. СПб.: Питер, 2012. 248 с.
16. Захарченко Л. Б. Психологія навчання старшокласників. К.: Регатос, 2016. 324 с.

17. Земська М. Родина та особистість. К.: Либідь, 2018. 138 с.
18. Каган В.Е. Стереотипы мужественности и женственности и «образ Я» у подростков. *Вопросы психологии*. 1989. №3. С.53-62.
19. Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа). М.: Владос, 2016. 218 с.
20. Кле М. Психология подростка: Психосексуальное развитие. М.: Речь, 2017. 176 с.
21. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. 3-е изд. М.: Оптима, 2016. 247 с.
22. Кон И.С. Открытие «Я». 2-е изд. М.: Просвещение, 1982. 312 с.
23. Кон И.С. Психология старшеклассника. 3-е изд. М.: Просвещение, 1988. 192с.
24. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Под ред. Л.Н. Прокопиенко. М.: Педагогика, 1988. 304 с.
25. Лісіна М. І. Проблеми онтогенеза спілкування. К.: Либідь, 2016. 354 с.
26. Медведєв О.Н., Над'ярний А.В. Все починається з сім'ї. Із азбуки сімейного виховання. К.: Ніка-Центр, 2019. 104 с.
27. Мерлін В. С. Особистість як предмет психологічного дослідження. К.: Фоліант, 2019. 394 с.
28. Мудрик А.В. Час пошуків та вирішення або старшокласникам для них самих. К.: Либідь, 2019. 297 с.
29. Немов Р.С. Психология: в 3 кн. 5-е изд. М.: ВЛАДОС, 2018. Кн.2: Возрастная психология. 640с.
30. Петров Ю.П. Соціально-психологічні проблеми сімейного виховання. К.: Либідь, 2018. 269 с.
31. Постовий В.Т. Сучасна сім'я та педагогіка. К.: Освіта, 2016. 240 с.
32. Прихожан А.Н., Толстых Н.Н. Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества). М.: Владос, 2020. 268 с.
33. Психологія сімейних стосунків / Заг. ред. С.В. Ковальов. К.: Либідь, 2018. 284 с.

34. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2018. 725 с.
35. Семененко Ю. І. Походження шлюбу та родини. К.: Фоліант, 2014. 309 с.
36. Столин В.В. Самосознание личности. 3-е изд. М.: Владос, 2015. 342 с.
37. Сухоленова О.Г. «Я-концепція» – ключ до особистості та її самовиховання. *Методичні та теоретичні проблеми психології*. Харків: Харківський національний університет імені Каразіна, 2018, С.58-60.
38. Титаренко В.Я. Родина та формування особистості. К.: Фоліос, 2016. 324 с.
39. Фігдор Г. Діти розлучених батьків: між травмою та надією (психологічне дослідження). К.: Фоліос, 2015. 376 с.
40. Харчев А. Г., Мацковський М. С. Родина: сучасний стан та проблеми. К.: Ніка, 2018. 244 с.
41. Хоментаскас Г.Т. Семья глазами ребенка. М.: Владос, 2011. 267 с.
42. Янкова З.А. Сучасна родина: тенденції розвитку. К.: Дендрік, 2017. 284с.

Додаток А

Додаток 1

**КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Я, ТИМОЩУК НАТАЛІЯ СЕРГІЇВНА,
учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
  - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
  - принципів та правил академічної доброчесності;
  - нульової толерантності до академічного плагіату;
  - моральних норм та правил етичної поведінки;
  - толерантного ставлення до інших;
  - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
  - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
  - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
  - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
  - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
  - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
  - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
  - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
  - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
  - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
  - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
  - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
  - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
  - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
  - не підроблювати документи;
  - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
  - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
  - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
  - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
  - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
  - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
  - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

10.05.2020р
(дата)

(підпис)

НАТАЛІЯ ТИМОЩУК
(ім'я, прізвище)

Додаток Б

Шкали опитувальника самоствавлення

1. Замкнутість – відвертість. Відповіді за цією шкалою дають можливість встановити тенденцію респондента до критичності, глибоким усвідомленням себе, внутрішньої чесності і відвертості і навпаки, до конформності і мотивації до соціального схвалення. Іншими словами – дає можливість у широкому сенсі встановити рівень відвертого або захисного самоствавлення.

2. Самоупевненість. На позитивному полюсі – самоупевненість, високе самоствавлення, відчуття сили Я. На негативному – незадоволеність власними можливостями, почуття слабкості, сумнів у можливості викликати до себе повагу.

3. Самокерівництво. На позитивному полюсі – уявлення індивіда про те, що він сам є джерелом активності, здатен до самостійного подолання із власними переживаннями шляхом саморегуляції. Протилежний полюс – залежність від зовнішніх обставин, тенденція ухилятися від пояснення власних вчинків у власній особистості, слабка саморегуляція і внутрішня напруженість.

4. Віддзеркалене самоствавлення. Уявлення індивіда про те, що його особистість (характер, діяльність) здатна викликати у інших повагу, симпатію, схвалення, розуміння, і навпаки. Шкала фіксує не стільки реальне ставлення інших до індивіда, а таке, що йому уявляється (прогнозується). Припускається, що цей феномен відбиває і можливість реального ставлення інших до індивіда.

5. Самоцінність. Відчуття власної самоцінності, так само як і цінності для інших. На протилежному полюсі – сумнів у цінності власного Я, недооцінка Я, втрата інтересу до власного Я.

6. Самосприйняття. Почуття симпатії до себе, прийняттям себе таким, як є у реальності (разом із можливими недоліками). Негативного полюса шкала не має.

7. Самоприхильність. Виразне бажання до самозміни, незадоволеність собою, намагання наблизитися до ідеального уявлення себе. На протилежному полюсі – бажання до збереження актуального Я, відмова і зневіра у можливості у саморозвитку власного Я.

8. Внутрішня конфліктність. Наявність у індивіда внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди з собою на фоні негативного емоційного самоствавлення. У протилежному випадку – відмова від проблем, закритість, самозадоволення.

9. Самозвинувачення. Негативне самоствавлення, що супроводжується самозвинуваченнями. Фактор не має протилежного полюса.